

Opponensi vélemény

Albert Fruzsina: „TÁRSAS KAPCSOLATOK VÁLSÁGHELYZETBEN Mi történt a kapcsolatainkkal a COVID-19-járvány idején?” című MTA doktori értekezéséről

Opponens: Sik Domonkos

A szerző évtizedek óta központi szereplője a hazai szociológiának. A kapcsolathálózatok nemzetközileg is elismert kutatójaként lát hozzá, hogy feldolgozza milyen hatást gyakorolt a COVID19-járvány a társas kapcsolatok szerkezetére. A kutatási kérdés rendkívüli több szempontból is. A járvány egyrészt olyan kivételes „természetes kísérletnek” tekinthető, ami más helyzetekben nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető jelenségek vizsgálatára teremt lehetőséget. Másfelől a járvány olyan kivételes válsághelyzetnek is tekinthető, ami mind az intézményeket, mind az egyes cselekvőket próba elé állította. A nyomában támadó intézményi zavar, pánik, egészségügyi és társadalmi szenvedés az egyéni és társadalmi identitás alapjaira vonatkozó kérdéseket szegezett nekünk. Noha ezek a kérdések járvány elmúltával, egyfajta sajátos „kollektív amnézia” okán háttérbe szorultak a szélesebb nyilvánosságban, a társadalom hálózati kötőszövetére gyakorolt hatásuk minél teljesebb feltérképezése mégis kiemelt szociológiai feladatnak tekinthető. Ennek elvégzésére vállalkozik Albert Fruzsina. Előre szeretném bocsájtani opponensi véleményemet: azt minden kétséget kizáróan bizonyítja a jelölt, hogy az MTA doktora cím által megkövetelt kutatói készségek bitokában van. A disszertáció nyilvános vitára bocsájtását, és a sikeres védelem esetén, az MTA doktora cím odaítélését egyaránt támogatom. A továbbiakban bemutatott vitapontokra úgy tekintek, mint a könyvben felvázolt kutatás esetleges folytatása során tisztázandó kérdésekre.

Társadalomelméleti kérdések

Az értekezés az elméleti háttér tisztázásával indul. E fejezet olvasása közben az volt a benyomásom, hogy több olyan elméleti dimenziója is van a kutatásnak, amit bővebben kifejtve, érdemben elmélyíthetők lennének az eredmények. Az első ilyen kérdés arra vonatkozik, hogy mi a COVID szociológiai értelemben? A járvány kitörését követően több izgalmas társadalomelméleti elemzés is napvilágot látott ebben a témában (pl. Brubaker 2021; Delanty 2021; Latour 2020; Stratton 2021). Ezek alapján átfogó kép rajzolható meg a járvány társadalmi dimenzióiról. A teljesség igénye nélkül, a pandémia egyaránt felfogható intézményi „törésszerűként”, materiális tehertételként, társadalmi pánikként, a kockázattársadalom és a globális kapitalizmus válság tüneteiként, a klímaválság apokaliptikus forgatókönyvének előjeleként. Mindezek felől jobban tisztázható a könyv tétje is: a COVID olyan formán válik a kapcsolathálózatok próbájává, hogy e fenomenológiai és strukturális szinteken egyidejűleg alapvető kihívásokat eredményez.

Hasonlóképpen tisztázandó elméleti kérdés, hogy mi a kapcsolathálózatok szociológiaelméleti tétje. Noha a hálózati kutatások elméleti és empirikus irányzatai között sok kapcsolódási pontot találhatunk (pl. White 2008), az is elmondható, hogy ezek az irányzatok sok szempontból párhuzamos pályán haladtak az elmúlt évtizedekben. Így lehetséges, hogy a szerző számára is háttérben maradtak azok az általános kérdések, hogy miért válik a hálózati megközelítés kulcsfontosságúvá a késő modernitásban. Ebből a szempontból az olyan szerzőkre érdemes támaszkodni, akik valamilyen modernizációs változás keretében vizsgálják a hálózatok felbukkanását és elterjedését – jellemzően a klasszikus modernitás társadalmi struktúráinak lebomlásával párhuzamosan (pl. Lash és Urry 1988; Castells 1996). Ezek az elemzések rávilágítanak, hogy a hálózatkutatásban soha nem csak a társas kapcsolatok számosságáról és minőségéről, vagy éppen a társadalmi tőke mértékéről van szó. Maga a kapcsolathálózat mint integrációs forma is felvet kérdéseket. Azért lesz fontos, mert az intézmények válságban vannak, a struktúrák fragmentálódnak, lebomlanak, bizonytalanná válnak, miközben a rendszerdinamikák gyorsulnak. Erre válaszként jön létre a hálózat mint „társadalmassulási forma”, valamint egy egyszerre individualizált (Bauman 2000, Giddens 1991), reflektivitásra kényszerülő (Beck 1992), és egyre nagyobb részben technikailag integrált szubjektum (Lash 1999).

Mindez azért fontos, mert a járvány hazai kontextusát ezen általánosabb tendenciák felől lehet mélységében felvázolni, arra a kérdésre válaszolva, hogy mi jellemzi a hazai modernizációs viszonyokat (beleértve az intézmények reflexivitását, az individualizáció mintázatait, a technológiai integráció formáit stb.). E modernizációs kontextus érzésem szerint releváns módon bővíthetné a kapott eredmények interpretációját. Noha érthető a szerző intenciója, miszerint a „mezo” szintre fókuszál, mégis a mikro és makro sajátosságok mélyebb elemzése sokat hozzá tudna tenni a társadalmi mechanizmusok és ideáltipikus oksági láncok feltérképezéséhez.

Ezen a ponton egy további elméleti lehetőségre is felhívnom a figyelmet. A könyv egyik központi megkülönböztetése a „linking, binding, bridging és bonding” típusú kötésekre vonatkozik (19.o.). Ezek a fogalmak az empirikus hálózatkutatásokban részletesen kidolgozott középszintű elméleti modelljei a társadalmi struktúrának. Mégis felmerül a kérdés, hogy milyen tágabb implikációik vannak társadalomelméleti perspektívából. Mindenekelőtt azt fontos látni, hogy e megközelítések dekontextualizáltak. A kapcsolathálózatra mint „objektív” társadalmi jelenségre tekintenek, amivel kapcsolatban elsősorban kvantitatív és szerkezeti kérdések tehetők fel. Egy ilyen megközelítés vakfoltjai talán a legjobban hálózatelméletek klasszikus szociológiáig visszanyúló hagyománya felől érhetők tetten. Simmel amikor bevezeti a „társadalmi körök” geometrikus, formalista szociológiáját, nagy hangsúlyt fektet a pozitív és negatív (pl. viszály) kapcsolódási formákra egyaránt (Hollstein 2021). Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, és pusztán a kapcsolat szorosságára koncentrálnunk (vö. társas kapcsolatok szerző által is említett, „hagymahéj” metaforája), egy döntő szempont elvész. Tetszőleges közeli kapcsolat nem feltétlenül támogató (vö. családon belüli bántalmazás) és a kapcsolatba fektetett idő és energia nem feltétlenül szül tőkét (vö. kizsákmányoló kapcsolatok). Ha a kapcsolat egyenlőtlen, hierarchikus, elnyomó stb. akkor a beágyazottság valójában negatív hatássá válik. Ennyiben a kapcsolathálózatok túlságosan is formalista modellje felülvizsgálatra és kiegészítésre szorul. Különösen igaz ez a COVID-hoz hasonló csapások, válsághelyzetek vizsgálatakor. Amikor a kapcsolathálózatok „bemerevedése” és az „összezártság” alapélménnyé válik, a negatív kapcsolati dinamikákra történő reflexió legalább olyan fontos, mint a kapcsolathálózatban rejlő erőforrások elemzése. A kapcsolati tőke, vagy a kapcsolathálózatok „hagymahéj” modellje, a

maguk formális szociológiai előfeltételeivel kitakarják ezt a dimenziót. Ennek hiányában pedig az ambivalens, inkonzisztens mintázatokhoz a szerző kevésbé fér hozzá.

A kapcsolati tőke elmélete további kérdéseket is felvet: érdemes lett volna annak a tágabb strukturális kontextusát is feltérképezni, hogy miként függ össze más egyenlőtlenségekkel. Más szóval, az anyagi és kulturális tőke (vagy egyéb szimbolikus tőkék) konzisztens és inkonzisztens mintázatai hogyan írhatók le? Ennek szakirodalmi háttérét különösen amiatt lett volna fontos rekonstruálni, hogy választ kereshessünk a kérdésre: vajon tudott-e a kapcsolati tőke csakugyan önálló reziliencia-faktor lenni a (23-24.o.) a COVID idején, vagy valójában más faktorokkal együtt nyújt védelmet? Ennek a magány és izoláció szempontjából is döntő jelentősége van, mely tényezők érzésem szerint az elemzések normatív bázisát is kijelölik. Minthogy a modernitás egyik központi „társadalmi patológiájáról” van szó talán ezen a ponton érdemes lett volna tisztázni az elemzések normatív bázisával kapcsolatos általános kérdéseket. A magány és izoláció kritikai szociológiájának mind a hazai, mind a nemzetközi térben megvannak a fontos előzményei. Ezek alapján úgy tűnik, hogy egyrészt a magány már járvány előtt is jelentős probléma a nyugati világban, amit a válság tovább súlyosbít. Másrészt az olyan hazai tendenciák, mint a „negatív modernizáció” következtében lezajló atomizáció (Hankiss 1989) ezeket az általános dezintegrációs tendenciákat régóta fokozták. Kérdés, hogy a COVID vajon ezeket az általános és specifikus izolációs hatásokat miként erősítette fel, és milyen új hatásmechanizmusokat hozott működésbe?

Ahogy a szerző rámutat, a nemzetközi kutatási adatokból kiderül, hogy a COVID nem csak a vírusként volt pandémia, hanem a magány tekintetében is (45. o.). Társadalomelméleti szempontból ezen a ponton adódik egy lehetőség, amire a későbbiekben érdemes lehet reflektálni. Míg az elmagányosodás leírása közben elsősorban a társadalmi kapcsolatokat felbontó hatásokra irányul a szerző figyelme, legalább ilyen fontos, hogy milyen integrációs változások tették lehetővé az elmagányosodáshoz történő adaptációt. Ebből a szempontból amellet lehet érvelni, hogy a funkcionális differenciálódás és technológiai adaptáció együttesen létrehozza azokat a kiegészítő hálózati formákat (intimitás mint társadalmi rendszer – Luhmann 1997, ill. algoritmikusan szerveződő virtuális hálózatok – Berger 2023), melyek fenntarthatóvá tesznek egy elmagányosodott életformát. Ugyanakkor e lehetőség csak azok számára nyitott, akik hozzáférnek ezekhez a hálózatokhoz: rendelkeznek materiális és kulturális tőkével. Akik nem rendelkeznek, azok számára az elmagányosodás drasztikus mértékűvé ill. hatásúvá válik. Ezekben a pozíciókban lesznek negatív következményei (pl. mentális zavarok) talán leginkább kézzelfoghatóak. Kérdés, hogy lehet szisztematikusan vizsgálni e kiegészítő mechanizmusokat? Vajon mit látnánk, ha a kapcsolathálózatok alakulása mellett a beszűkülő társadalmi tereket élhetővé tevő kiegészítő technológiákra is rákérdeznénk?

A kutatás elméleti meglapozásakor a szerző széleskörű nemzetközi kitekintésre is vállalkozik. Miközben ezek a szakaszok informatívak, a trendek áttekintése mégis kissé felsorolás-szerű marad. Lehetett volna nagyobb kísérletet tenni a trendek határozottabb interpretációjára, esetleg klasszifikációjára. Jelen formájában sokszor az volt az érzésem olvasás közben, hogy a rengeteg, többnyire ömlesztve bemutatott trend nehezen követhető. Sokat segített volna, ha legalább néhány példa kontextuális értelmezését is olvashattuk volna. Az interpretáció hiánya nem csak az olvasó dolgát nehezíti meg, hanem rámutat egy szociológiaelméleti hiátusra is. A kontextus nélkül felsorolt kapcsolathálózati, elmagányosodási, ill. azok egészségügyi következményeire vonatkozó adatsorok azt a benyomást keltik, mintha ezek a társadalmi változások kvázi-természeti jelenségek lennének. Persze lehet egy ilyen értelemben pozitivista társadalomtudomány mellett érvelni, de talán megfontolandóak a megértő szociológiai

hagyomány érvei is, miszerint nem azzal jutunk előrébb, ha „általánosnak” tűnő összefüggéseket keresünk, hanem inkább a lokális kontextusokból bontunk ki, megértő módon, ideáltípusos mechanizmusokat. Az ilyesfajta előzetes ideáltípus-alkotás sokat lendített volna a saját eredmények, különösen a kvalitatív narratívák, értelmezésén is.

A járvány dinamikájának áttekintéséből kiderül, hogy a két fő rizikócsoport az idősek és fiatalok voltak, igaz különböző okokból. Ezen a ponton talán hasznos lett volna kissé tágabb elméleti szempontból is reflektálni arra, hogy miért épp ez a két csoport volt a leginkább kitéve a dezintegráció és izoláció veszélyének? Az elmagányosodás szempontjából döntő kérdés, hogy milyen „morális ökonómiák”, érdemességi és fontossági hierarchiák határozták meg, hogy mely kapcsolatokra tekint a társadalom létfontosságúként, és melyekre felfüggeszthetőként. A járványügyi korlátozások kapcsán talán a legnagyobb vita mindig akörül folyt a nyilvánosságban, hogy mik azok az érintkezési formák, amiket fel lehet adni a közegészségügyi okokra hivatkozva, és mik azok, amiket feltétlenül fenn kell tartani. A munka világához köthető interakciók kiemelt védelmet élveztek. Az iskolai-óvodai interakciók már kevésbé, a szórakozáshoz-szabadidős elfoglaltságokhoz köthetők pedig a legkevésbé voltak fontosnak minősítve. Ezek a járványügyi döntések sajátos biopolitikai logikát követtek, amennyiben naturalizáltak, természetesként tüntettek fel, valójában összetett morális dilemmákat. E viták és döntések mentén sokszor (objektív) generációs érdekkonfliktusok is kirajzolódtak, melyek nyilvánosságbeli megvitatására ugyanakkor kevés tér maradt. Ez több szempontból is fontos: egyrészt az idősek és fiatalok bár egyaránt kiemelt kárvallottjai voltak a járványnak, de közben generációs feszültségek is terhelték viszonyukat. Ebből a szempontból kulcsfontosságúnak tartom a COVID-dal kapcsolatos kollektív reflexió tereinek, vagyis a makro- és mikro-nyilvánosságok kérdését. Ezek elemzése nélkül talán kevésbé érthető meg az is, hogy miért volt olyan súlyos (és miért marad mindmáig súlyos) a járvány kapcsolathálózatokra gyakorolt hatása: nyilvánosságok nélkül, a kapcsolódó feszültségek, konfliktusok megvitatására sem nyílt tér, s így sokan diszkurzív értelemben is magukra maradtak az elmagányosodás tapasztalatával.

Empirikus eredmények

Az elméleti háttér és nemzetközi kontextus bemutatás után a szerző saját kutatási eredményei ismertetésére tér rá. Érezhetően ez igazán otthonos terep számára: a kvantitatív elemzéseket magabiztosan mutatja be, és interpretációjukat rutinosan építi fel. Ezt a szakaszt olvasva az egyetlen nehézség, ami a nem kimondottan empirikus kapcsolathálózatokkal foglalkozó olvasóra vár, az a kissé talán lehengerlő mennyiségű összefüggés áttekintése. Érzésem szerint sokat segített volna a fejezet végén egy összegző, interpretatív visszatekintés, amiben ki lehetett volna térni az eredmények tétjeire. Alább a teljesség igénye nélkül néhány izgalmas adatot szeretnék kiemelni.

Ahogy Albert Fruzsina kutatásaiból kiderül, a COVID idején a rokoni bizalmas szálak felértékelődtek, a nem-rokoni kapcsolatok megtorpantak (78. o.), miközben a vegyes hálózatok aránya megnőtt; barátokat nem említők aránya nőtt, ill. a sok barátal rendelkezők aránya csökkent (84.o.); a nyilvános szórakozóhelyekre járók aránya nőtt (88); és a gyenge kötések aránya csökkent (92.o.). Elgondolkodtató, mit jelentenek ezek az összefüggések együttesen. Talán leginkább azt az ambivalens, inkonzisztenciákkal terhelt folyamatot, amit a COVID a

társas kapcsolatokra gyakorolt: egyszerre lesz mindenki óvatosabb, húzódik vissza a rokon kötésekbe, de oda egyúttal kénytelen beintegrálni a nem-rokonokat is. Egyszerre lesz kevésbé nagy a baráti társasága, és nő meg a barátok teljes elvesztésének esélye, ugyanakkor mégis nagyobb eséllyel eljár „tiltott gyümölcsért” a nyilvános szórakozóhelyekre. Felborultak a kapcsolódások bevett mintázatai, „anómia” ez, amit egyszerre jellemez túlzott óvatosság és vakmerő kockázatvállalás. Ha innen nézünk az adatokra, különösen érdekes lenne utánamenni, hogy az extrém kapcsolódási mintázatokkal kísérletezők kik közül kerülnek ki, és kik lesznek azok, akik meg tudnak valamiféle egyensúlyt őrizni a teljes izoláció és a távolságtartás teljes feladása között. Szociológiai, (mentális) egészségügyi és járványügyi szempontból ezek egyaránt kulcskérdések.

Izgalmas kérdés, hogy kiknek szűkültek leginkább be a kapcsolathálózatai. A szerző itt korábbi elemzésekre támaszkodva a *“társaságra nyitott elmagányosodók”* csoportját jelöli meg. Ők azok, akiknek annak ellenére nincs baráti kötésük, hogy erre törekszenek. Mellettük a budapestiek, a romló anyagi helyzetűek, a munkahelyet elvesztők, és az egészségügyi problémával küzdők a leginkább sérülékenyek kapcsolathálózati szempontból (100.o.). Nincs stabil hálózat körülöttük, ugyanakkor nincs olyan életformájuk sem, ami az izolált létehez történő alkalmazkodást megkönnyítené. Az anyagi és egészségügyi nehézségek egyaránt objektív korlátoknak tekinthetők, melyek beszűkítik az ágenciát és mozgásteret, vagyis bármilyen válság és csapás esetén kevésbé tesznek lehetővé rugalmas választ.

Fontos tanulság az is, hogy a legfontosabb kapcsolatok az esetek túlnyomó többségében megőrződtek a válság alatt (hála a kommunikáció technológiai adaptációnak), igaz, ahol változtak, ott minőségük romlott (110). A romlásba egyaránt beleszámított a találkozás ellehetetlenülése, eltávolodás és csalódás. Mindezek annak a jelei, hogy maguknak a kapcsolatoknak egy jelentős része már a járvány előtt is törékeny volt. Ahogy megszűntek a kapcsolattartás rituális keretei, vagy csökkent a kommunikáció sűrűsége, valószínűvé vált, hogy e nehézségek próbáját már nem állják ki. Ez olyan tágabb problémára utal, aminek a jövőben érdemes lehet alaposabban utánamenni: milyen mechanizmusok teszik eleve törékennyé az egyes kapcsolatokat és mik azok, a társadalmi technológiák, amik stabilizálják azokat?

Külön fejezetet kapott a társas támogatás és szolidaritás kérdése, ami nem meglepő, hisz sokak szerint a járvány a szolidaritás hálózatok töréstartójának is tekinthető. A szerző konklúziója szerint „társas támogatást szignifikánsan többen kaptak azok, akiknek romlott a pandémia miatt a helyzetük – akár egészségügyi, akár munkaerőpiaci, akár anyagi szempontból –, és ugyanez igaz az intézményes forrásból származó támogatásra is” (122.o.). Ez arra utal, hogy valamilyen értelemben a szolidaritási hálózatokat megerősítette a válság. Noha a COVID-ról elsősorban a válság, csapás terminusaiban szokás beszélni, ez egy olyan eredmény, amit több hazai kutatás is megerősített (főleg az első hullámokban). Ennek megfelelően mindenképp olyasmiről, amit a szociológiának érdemes lenne a szélesebb társadalmi nyilvánosságban is többet hangsúlyozni. Még úgy is, hogy a járvány lecsengését követően egyfajta kollektív amnézia vált jellemzővé: immár nyomokban sincs szó annak tanulságairól, ehelyett sűrű csend övezi a COVID emléket. Persze azt is érdemes ehhez hozzátenni, hogy az idő előrehaladtával a közvetlen szolidaritási kötelek mintha gyengülni látszottak volna, ami annál fontosabbá tette az intézményi támogatást. Ezen a ponton érdemes lehet további elméleti reflexió irányába kibővíteni a társas támogatással kapcsolatos eredményeket. Tekintve, hogy a szociális és egészségügyi rendszerek a rendszerváltás óta folyamatos alulfinanszírozási kihívásokkal küzdenek, így a megnövekedett intézményi segítségnyújtásra csekély reális esély mutatkozott.

Kérdés, ennek mennyire lett következménye sokak magárahagyottsági érzése, egyfajta szolidaritási-hiány tapasztalata?

Ahogy az elméleti felvezetés is előrevetíti, az empirikus elemzések egyik kulcskérdése, hogy kik lettek a legmagányosabbak a pandémia következtében. Ebből a szempontból a fiatalok, a munkaerőpiacról kiesők, a párkapcsolattal nem rendelkezők tekinthetők a leginkább veszélyeztetettnek. Jól láthatóan a magány nem annyira a kapcsolódások objektív hiányából fakad (hiszen a tekintetben a magányosok nem térnek el a nem-magányosoktól, hogy hány kapcsolatot neveznek meg). A magányosság sokkal inkább a kapcsolatok minőségére utal, nem ritkán „társas magányt” fejez ki (131.o.). Ezen a ponton visszautalnék egy az elméletek kapcsán is felvetett kérdésre, ami a – napjainkban leginkább bevett – kvantitatív elemzési indikátorok korlátaival is kapcsolatba hozható. A kvantitatív kutatások elsősorban a kapcsolatok számát és mintázatát tudják megragadni, viszont azok minőségét kevésbé. Eközben tudjuk, hogy sokszor – így például a magány-érzet szempontjából – a kapcsolatok minősége az, ami döntő fontosságú. Mindez felveti a kérdést a jövő kapcsolathálózat-kutatása számára: mik azok a mérőeszközök, melyek segítségével el lehet mozdulni a kapcsolatok mennyisége helyett azok differenciáltabb – például az elmagányosodás-élmény dimenzióit feltérképező – minőségi indikátorai felé?

A kvantitatív eredményeket követően a könyv következő tartalmi szakasza egy több hullámban lefolytatott interjúk kutatás tanulságait foglalja össze. Talán ez az a rész, ahol leginkább lehetőség lett volna kibontani a kvantitatív módszerek korlátai miatt háttérbe szoruló kérdéseket. Igaz, ehhez talán az elméleti bevezetésben áttekintett megközelítéseknel tágabb horizontra lett volna szükség. A kvalitatív elemzések első szakasza leginkább primer narratívákon keresztül mutatja be a COVID-járvány különböző hullámjainak alapvető tapasztalatait (135-155). A kvantitatív részhez képest úgy éreztem, itt kevésbé használja ki a szerző a módszerben rejlő lehetőségeket. Többnyire deskriptív szemelvényeket kapunk, melyeknek kétségtelenül van egy expresszív, heurisztikus értéke, viszont az interpretáció nélkül mégis korlátozott tanulságokkal szolgálnak csupán.

A magány-tapasztalatok elemzése némi elmozdulást mutat e tekintetben. Érezhetően jót tesz ezeknek az elemzésnek, hogy nem általánosságban, hanem egy konkrét témára fókuszálva próbálnak bemutatni egy jelenséget. Itt felmerülnek a társas magány, a magánnyal kapcsolatos felelősség és további hasonló ambivalens, potenciálisan konfliktusos kérdés is. Érdekes lett volna ezeknek mélyebben is utána menni – a gazdag interjúk anyag ezt minden bizonnyal megengedte volna. Ezen a ponton a tágabb elméleti tételre vagy akár a kvantitatív tanulságokra való gyakoribb visszautalás egyaránt sokat hozzátehetett volna az elemzéshez. Hasonlóképpen érdekes szakasz a lebomló kapcsolathálózatok detektálása mellett az újonnan születő kapcsolatokra vonatkozó narratívák bemutatása (185.o.). Ezek rámutatnak, hogy a COVID okozta válság és kataklizma, egyúttal az integráció facilitátoraként is értelmezhető (igaz jóval kisebb mértékben).

A magány tapasztalatokat kiegészíti a szolidaritás-tapasztalatok részletes leírása. Ez a szakasz több szempontból is kilóg a korábbi kvalitatív elemzések közül. Ennek bevezetőjében ugyanis a szerző kísérletet tesz mind a szolidaritás elméleti, mind pedig hazai intézményi kontextusának rövid megidézésére is. Érdekes volt látni, hogy a kvantitatív elemzések által detektált korai szolidaritási konjunkció az interjúk tapasztalatok alapján nem tudott tartóssá válni (193.o.). Ez pedig összességében sok esetben vezetett egzisztenciális krízishez, ha úgy tetszik a magára hagyottság olyan extrém határállapotához, aminek mentális terhei nyilvánvalóak. Bizonyos értelemben ezek az eredmények megerősítik azt a hipotézist, hogy a kezdeti fellendülést követő lecsengése a szolidaritásnak, sokak számára összességében kontraproduktív volt a szolidaritási

várakozások tekintetében. Mivel szükséghelyzetben azt élték meg, hogy lehetséges, ám nem fenntartható a szolidaritási kötelék, ezért könnyen azt a következtetést szűrhatték le, hogy valójában hiábavaló elvárni a szolidaritást. A könyv által is elemzett bizonytalanság mellett izgalmas lett volna olvasni a szolidaritás morális vagy éppen politikai implikációjáról is: kérdés, e tapasztalatok miként formálták az állampolgári kultúra tágabb rendszerét (és viszont)?

Némiképp árnyalja a fentieket, hogy a társas (érzelmi) támogatás szintjén számos olyan „szunnyadó” potenciál kelt életre, amit kimondottan a válság kényszerített ki (214.o.). A járvány ráirányította a figyelmet arra, hogy a kapcsolatok nem maguktól vannak, törekenyek, értékek, amikre vigyázni kell (225.o.). Kimondottan érdekes volt az elvárások és a lehetőségek közötti aszimmetriára történő reflexió. Izgalmas lett volna ezen a nyomvonalon elindulva a kapcsolathálózatok korábban említett ambivalenciáit, inkonzisztenciáit és talán paradoxonjait is közelebbről megvizsgálni.

Összegzés

A könyv konkrét terepen hozza mozgásba a szerző évtizedes kutatói tudását és eszközeit. A kiinduló kérdésre adott válasz, vagyis a COVID mint csapás és válság társas kapcsolathálózatra gyakorolt hatásának elemzésén alapuló konklúzió sokrétű, inkonzisztenciákkal teli képet tár elénk. Azt gondolom, hogy ezek az inkonzisztenciák minden esetben olyan pontokra mutatnak, melyek a szociológiai mechanizmusok mélyebb megértését teszik lehetővé. Ezek kibontásában látom a jövőbeni kutatások egy fontos, lehetséges irányát. A könyv, a felvonultatott, páriát ritkítóan gazdag empirikus adatbázisok ellenére, csak részben tudta kiaknázni a kutatási kérdésben rejlő lehetőségeket. A kutatás elmélet alapjainak elmélyítése minden bizonnyal sokat segíthetne a vizsgálati eredmények átfogóbb tétjeire történő reflexióban.

Mindezek ellenére a benyújtott értekezéssel bizonyítja a jelölt, hogy az MTA doktora cím által megkövetelt készségek bitokában van. Éppen ezért a bevezetőben előrebocsátott értékelésemet megismételve, a disszertációt nyilvános vitára bocsájtását, és a sikeres védés esetén, az MTA doktora cím odaítélését egyaránt támogatom.

Budapest, 2026.01.30.

Sik Domonkos

Irodalomjegyzék

Bauman, Zygmund (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity

- Beck U (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage
- Berger, Viktor (2023) *Az életvilág mediatizálódása*. L'Harmattan (Budapest); L'Harmattan Publishing, Budapest.
- Brubaker R (2021) Paradoxes of populism during the pandemic. *Thesis Eleven*, 164(1), 73–87.
- Castells, Manuel (1996). *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture* Vol. I. Cambridge, Massachusetts; Oxford, UK: Blackwell
- Delanty G (Ed.). *Pandemics, society and politics: Critical reflections on COVID-19*. De Gruyter
- Giddens A (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Hankiss, E. (1989): Kelet-európai alternatívák. Budapest, KJK. Lash, S. (1999). *Another Modernity, A Different Rationality*, Oxford: Blackwell
- Hollstein, B. (2021). Georg Simmel's Contribution to Social Network Research. In M. L. Small, B. L. Perry, B. Pescosolido, & E. Smith (Eds.), *Personal Networks: Classic Readings and New Directions in Egocentric Analysis* (pp. 44-59). Cambridge University Press
- Lash, Scott and Urry, John (1987): *The End of Organized Capitalism*. Polity Books, Cambridge
- Latour B (2020) *Is This a Dress Rehearsal?* <https://critinq.wordpress.com/2020/03/26/is-this-a-dress-rehearsal/>
- Luhmann, Niklas (1997): *Szerelem, szenvedély – Az intimitás kódolásáról*. (Ford. Bognár V.) Budapest, Józsefvárosi Könyvtár
- Stratton J (2021) Coronavirus, the great toilet paper panic and civilisation. *Thesis Eleven*, 165(1), 145–168.
- White, H. C. (2008). *Identity and control: How social formations emerge* (2nd ed.). Princeton University Press